

Nevena Daković¹
Fakultet dramskih umetnosti, Beograd

NOVOSADSKA RACIJA: DISONANTNOST POST-SEĆANJA²

7.044
821.163.41.09-31
316.7:94(497.113)¹⁹⁴²
COBISS.SR-ID 255687436

Apstrakt

Tema ovog rada je analiza nastanka post-sećanja o Novosadskoj raciji kroz različite umetničke i medijske tekstove tj. književnost, film i komemoracije pojmljene kao „izvođenje narativa sećanja” ispraćeno kroz natpise u medijima. Cilj opsežne dijahronijske i sinhronijske analize je dvostruki. Najpre, mapira nastanak institucionalizovanog, kolektivnog i „konsonantnog” post-sećanja kao preobražaja individualnih i privatnih disonantnih sećanja, slika, reči i gestova epohe socijalizma prilagođenih društvenim i političkim potrebama postsocijalizma. Potom, rad skicira mene, takođe disonantnih, interpretacija Racije u rasponu od zbivanja Holokausta, interetničkih sukoba – dela okupatorske politike „mađarizacije Vojvodine” – do ratnog zločina ili „običnog” masovnog ubistva. Teorijska osnova rada je teorija post-sećanja Marijen Hirš (Marianne Hirsch), dok je za konstrukciju promena poimanja Racije korišćena teorija Maksa Bergholca (Max Bergholz) o uzročno-posledičnom sledu i odnosu nasilja, nacionalizma, identiteta, etnizacije, konflikta i sećanja.

Ključne reči

Racija, post-sećanje, etnizacija, disonantno sećanje, konflikt, reprezentacija

„[...] post-sećanje traga za vezom. Ono stvara tamo gde ne može da povрати. Ono zamišlja/izmišlja tamo gde ne može da se seti.”

(Hirsch 1996: 664)

1 n.m.dakovic@gmail.com

2 Rad je nastao u okviru rada na projektu „Identitet i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija (Srbija 1989-2014)” (projekat broj 178012), koji se realizuje na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

Velika Novosadska racija je, zasigurno, jedan od najkontroverznijih i najtraumatičnijih događaja kako mađarske okupacije Bačke tako i Holokausta, iako su žrtve većinom pripadnici drugih nacionalnih entiteta. Tokom tri ledena januarska dana, 20–23. januara 1942. godine, mađarska vojska, policija (žandarmi)³ i lokalne okupacione snage pogubili su prema različitim izvorima između 1.000 i 1.500 žitelja Novog Sada. „Bačka je ostala bez blizu četiri hiljade svojih žitelja, najviše Srba (2.578) i Jevreja (1.068)” (Đurđev 2017: 143); „U Raciji je, prema zvaničnoj istoriografiji, ubijeno preko 3.800 ljudi u celoj Bačkoj,⁴ od čega je u samom Novom Sadu u tih nekoliko dana streljano i pod led bačeno njih oko 1.200” (portal *NI* 2017)⁵ „više od 1.300 ljudi, prvenstveno Srba, Jevreja i Roma” (portal *Blic Online* 2017)⁶; „više od 2.000 Novosađana” (portal *Blic Online* 2012)⁷. Svi se pak slažu da je reč o žrtvama različitih etničkih, što dovodi u pitanje ekskluzivno sagledavanje događaja kao zbivanja Holokausta. Takođe, neupitan je brutalni način pogubljenja – žrtve su odvedene na obalu Dunava, popularni novosadski Štrand, gde su streljane ili žive bacane u zaleđenu reku dok su vojnici nastavljali da pucaju na njih.⁸

Pitanja na koje pokušava da odgovori rad tiču se post-sećanja, prenošenja i de/rekonstrukcije privatne, javne, transgeneracijske traume u oblikovanju savremenih nacionalnih (ali i političkih) identiteta, njihovih odnosa moći, te o modalitetima pretapanja privatnih i javnih, pojedinačnih i grupnih sećanja u oficijelne narative prošlosti na razmeđu sećanja i istorije. Ideja ovog rada je da rekonstruiše Novosadsku raciju kao post-sećanje konstituisano kroz različite narative prošlosti i sećanja; tekstove činjenica i fikcije; literarne

3 „Mađarski policajci i žandari se nisu razlikovali samo po uniformama – policajci su nosili plave uniforme, žandari žute kao vojska, ali na glavama su imali crne šešire sa petlovim perjem. Policajci su uglavnom bili učtivi, a žandari ubice.” „[...] ubice u uniformi, pre svega žandari, ali i pripadnici redovne vojske i rečne ratne mornarice, nisu bili meštani. Tada nisam znao nijedno ime ubica.” (Ivanji 2011).

4 „Zvanični mađarski izveštaji pominju 3309, srpski spiskovi 3808 žrtava.” (Ivanji 2011). Na spomen ploči u *Holocaust Memorial Center*–u u Budimpešti naveden je broj od 3.400 ubijenih.

5 Sovilj, Miodrag. 2017. „Preživeli Novosadske racije: Likvidirali su 56 mojih”, portal *NI*, objavljeno 23.01.2017. <http://rs.n1info.com/a223120/Vesti/Vesti/Obelezavanje-godisnjice-Novosadske-racije.html>, pristupljeno 25. aprila 2017.

6 *Blic Online*. 2017. „Antifašisti obeležili 75. godišnjicu Novosadske racije”, objavljeno 22. 01. 2017. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/antifasisti-obelezili-75-godisnjicu-novosadske-racije/skfwswj>, pristupljeno 12. aprila 2017.

7 Lilić, Ana. 2012. „Zurof i patrijarh dolaze na pomen”, portal *Blic Online*, objavljeno 22.01.2012. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/zurof-i-patrijarh-dolaze-na-pomen/qkwxvsn>, pristupljeno 10. aprila 2017.

8 Scenario zločina sličan je masakru Jevreja u Budimpešti zimskih meseci 1944. i 1945. godine – posle zvaničnog pada Hortijevog režima i Nemačke okupacije Mađarske – i zverstvima Njilaša/Strelastih krstova tokom eliminacije geta. Danas je na tom mestu spomenik *Cipele na Dunavu* (2005) – šezdeset pari cipela izlivenih u metalu i pričvršćenih za kamenu obalu.

i vizuelne zabeleške i reprezentacije; odnosno zvanične komemoracije, čiji su autori učesnici, savremenici ili postgeneracije žrtava, preživelih i počinilaca velikog ubistva Novosađana. Teorija post-sećanja Marijen Hirš (Marianne Hirsch) poziva na potragu za zajedničkim odlikama, strukturom, repetitivnim motivima narativa, te za obrascima dinamičnog prenosa među (post)generacijama, etnicitetima, socijalnim identitetima, žrtvama i počinocima. Ishodišna sučeljena sećanja – koja određuju savremena disonantna poimanja, mapiraju promene post-sećanja i tumačenja – objašnjiva su pak u skladu sa aktuelnom teorijom Maksa Bergholca (Max Bergholz 2016). Povratna sprega (re)interpretacije prošlosti i raznovrsnih odjeka u sadašnjosti posledica je delovanja „nasilja kao generativne sile”, koja u vremenima koja dolaze oblikuje „identitete, nacionalizam i sećanje” (Bergholz 2016). Drugim rečima, patološko nasilje prošlosti – koje nije posledica nacionalizma već suprotno – osnažuje nacionalizme i sukobe u *post* dobu, uključujući, konačno, i nasilje nad sećanjem. Jačanje identitetskih podela duž etničkih granica vodi disonantnom sećanju, a podržano je vezom post-sećanja, identiteta, te etike sećanja, na kojoj insistira Hiršova. Stvoreno post-sećanje nosi opasnost ovladavanja procesom formiranja identiteta post-generacija, kada se etničnost izjednačava sa etičnošću sećanja. No Racija otkriva i opciju transformacije suprotno Bergholcovoј teoriji, u smislu da oživljavanje sećanja na nasilje vodi brisanju etniciteta, te „prevođenju” događaja iz Holokausta ili etničkog masakra u opštija deetnicizovana određenja uslovljena aktuelnim društvenim kontekstom i borbom za vlast nad (funkcionalno određenim) istinom i sećanjem. Osnovni identitet za koji se bore tvorci narativa nije nacionalni ni etnički, već identitet žrtve i, povezano, identitet počinilaca. U najširem teorijskom ključu, Novosađska racija je paradigma novog tumačenja nasilja prošlosti, specifičnosti Holokausta, disonantnog sećanja, problematične prošlosti koja kroz tokove i (pri)povesti post-sećanja oblikuje sadašnjost, borbu za prošlost koja se uspostavlja različitim narativima (umetničkim i medijskim) i ritualima (ceremonije komemoracije), te pravo i modalitete iskaza trauma.

Polazeći od definicije post-sećanja, koje afektivnim sklopom i jačinom podržava strukturu i funkciju (Hirsch 1992), dok se od istog običnog sećanja razlikuje usled generacijske distance, a od istorije usled lične veze sa zbivanjem (Hirsch 2008), analiza se razvija u dva pravca: poređenja istorijskih činjenica i narativa fikcije (sličnosti, razlike, odstupanja, prećutkivanje), odnosno ukazivanjem na različito medijske dočarane dodatne vrednosti sećanja – afektivnosti, čulnosti, emotivnosti traume. U trećem delu rada, od individualnih i privatnih sećanja iskazanih u različitim medijskim fikcijama prelazimo na grupna (Halbwachs 1992) i javna, društvena sećanja oblikovana u zvanič-

nim narativima komemoracije kao momentu preobražaja sećanja pojedinaca u zvanična sećanja zajednice koja želi i mora da pamti i žrtve i počinioce. Obeležavanje godišnjica (pre svega u periodu 2011–2017) predstavlja ritual sećanja, ali i izvođenja narativa sećanja grupe na vlasti (političkih, verskih, društvenih agenasa). Skiciranje transformisanja slike Racije razvija se kako povezivanjem *apriori* postavljenih istorijskih i političkih argumenata, tako i pretežno analizom *aposteriori* nastalih narativa, otkrivajući promene strukture, motiva i značenjskih i interpretativnih ključeva post-sećanja.

Multikulturalnost umetničkih i medijskih sećanja podvlači interetničnost nasilja i njegovog delovanja kao okidača traumatičnog i potisnutog sećanja zajednice, koje, potom, ubrzava de/etnizaciju, potiskuje/ojačava nacionalizam zajednice i svedoči o internoj borbi za ovladanje sećanjem i prepoznavanjem, imenovanjem žrtvi. Korpus studija slučaja individualnih i privatnih post-sećanja obuhvata hronološki razmatrane romane Danila Kiša (*Psalam 44/1962* i *Peščanik/1972*); Aleksandra Tišme (*Knjiga o Blamu*, 1972), Rodoljuba Malenčića (*Crvena grudva*, 1989), Đorđa Lebovića (*Semper idem*, 2008) i Ivana Ivanjija (*Moj lepi život u paklu*, 2016); zapise Efraima Zurofa (Ephraim Zuroff, *Lovac na naciste*, 2009); filmove Mike Antića (*Spomenik*, 1967) i Salboča Tolnaja (*Peščanik*, 2007). U domenu kolektivnog i javnog sećanja, značajni su spomenik Novosadskoj raciji, rad vajara Jovana Soldatovića (1971), kao i ceremonije obeležavanja godišnjice Racije „ispraćene” kroz novinske napise.

Post-sećanje i identitet postgeneracija

Pojam post-sećanje, za koji sam uvek u nedoumici da li je pravilnije i bolje pisati ga sa crticom ili bez, značenjski je redukovan ali precizniji prevod originala *postmemory*⁹ teoretičarke sećanja Marijen Hirš. Originalni termin označava nasleđena, prenesena i prisvojena sećanja takve afektivne jačine koja čini da se ista neometano i neprimetno stapaju sa našim ličnim sećanjima; da dve grupe narativa postaju neraskidivo isprepletane kao da su nove/post generacije preživele zbivanja koja su se odigrala pre njihovog rođenja. Emotivno „izmeštene” životne priče predaka postaju deo naših života. Njihova emocionalna „utapajuća” snaga potvrđuje da veza sa prošlošću nije uspostavljena samo pronađenim tragovima, rekonstituisanim zbivanjima i artefaktima, već i imaginativnim, afektivnim ulaganjem, projekcijom i kreacijom narativa i slika rekonstruktivne fikcije utemeljene na faktima prošlosti. U prvom tre-

9 Gde se gubi značenjska nijansa da li je post-sećanje ili post-pamćenje, no koristiću *sećanje* zbog već objašnjenih razloga (videti Daković 2014).

nutku (delima objavljenim u periodu od 1992. do 1997. godine), promišljanje je potaknuto kako kontroverznim Spigelmanovim (Spiegelman) stripom *Maus* (*Maus*, 1986) tako i stalnim preživljavanjima tajni porodičnih fotografija markiranih Bartovim (Barthes) neuhvatljivim punktumom ili utvarnim otiscima prošlosti u fotografskoj emulziji.

Kasnije, 2010. godine, zajedno sa suprugom, Leom Spicerom (Leo Spitzer), Marijen Hirš potpisuje kapitalno, prustovski intonirano delo potrage za korenima i originalnim prizorima bešavno ugrađenim u post-sećanje – *Utvare doma: život posle Černovica u sećanju Jevreja* (*Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*, 2010).¹⁰ Knjiga opisuje potragu teoretičarke književnosti i istoričara za porodičnom prošlošću i uspomenama kroz *field memory trip* u vremenu i prostoru izgubljenog, iseljenog grada u stalnom preimenovanju – u Bukovini, koja prelazi iz „ruke u ruku” Austougarske, Rumunije, Sovjetskog Saveza, Ukrajine. Post-sećanje – kada prefiks *posle* označava da je reč o zbivanju (u realnosti), posle nekog događaja, ali i da je sećanje generacija posle onih koje su događaj doživele, što ga čini platonovski dvostruko udaljenim od originala; vrstom sećanja na sećanje – uvek je rekonstrukcija, aproprijacija i tvorba pripovesti metaforički označenih kao prenos sećanja po vertikali i horizontali. Transmisija (i)storija prema vertikali odvija se među pokolenjima; kao intergeneracijska narativizacija i mediatizacija prošlosti u dijahronijskom sagledavanju. Transmisija „po horizontali” ili sinhronijska, posebno dragocena u ovom istraživanju, podrazumeva razmenu sećanja između pripadnika različitih nacionalnih grupacija¹¹ ili još suštastvenije kroz sučeljavanje sećanja istih generacija žrtvi i počinilaca ili njihovih potomaka. Oba procesa rezultiraju promenama sećanja, prepoznatljivim i kao „nasilje” nad sećanjem, koje teče kroz generacije i grupacije, proživljavanjem kroz različita vremena i prostore i u njima. „Estetika sećanja” je tako „estetika vremenskog i prostornog egzila”, prošlosti koju istovremeno „treba ožaliti i obnoviti” (Hirsch 1996: 664).

Izazovi post-sećanja jačaju sa stepenom problematičnosti prošlosti tj. logično najjači su kada je reč o traumatičnoj prošlosti, pa Hiršova teoretizaciju pojma počinje od primera Holokausta, a okončava knjigom *Generacija postsećanja: pisanje i vizuelna kultura posle Holokausta* (*The Generation of Postmemory*:

10 U knjizi *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory* (1997) autorka naglašava povlašćeno mesto vizuelnog u post-sećanju, dok njena provenijencija komparatiste ukazuje na korene rada u proučavanju književnosti baš kao i kod Dori Lauba (Dori Laub) i Šošane Felman (Soshana Felman).

11 U tom smislu prefiks *post* može se dopuniti prefiksom *trans* – transkulturno, transsocijalno sećanje

Writing and Visual Culture After the Holocaust, 2012), ispitujući odnos postgeneracija spram ove jedinstvene civilizacijske traume. Trauma je prema izvornom Frojdom (Freud) značenju prekid, ruptura, jaz, otvorena rana (istorije, kulture, sećanja...), čije se ivice moraju spojiti, mesto gde se mora uspostaviti kontinuitet, praznina koja se mora ispuniti konačno pronađenim i izvedenim iskazom. Neizrecivost Holokausta je nužno prekinuta uspostavljanjem post-sećanja, koje pretpostavlja pronalaženje etički dozvoljene izrecivosti traume. Istovremeno, usled neprekinutog toka post-sećanja rana je izložena stalnom nasilnom obnavljanju i diskontinuitetu, pa uprkos, kako se čini, završenoj asimilaciji, uvek ostaje traumatični reziduum, koji se opire potpunom poimanju, izrecivosti i izlečenju/prevazilaženju. To je čvorište koje, zauzvrat, obezbeđuje dalje trajanje i nadgradnju post-sećanja; mesto na koje se moraju vratiti i prizor sa kojim se moraju suočiti sve postgeneracije. S toga u tački nestabilnosti, prekida i prožimanja post-sećanje je „posebni momenat pogleda pre unazad nego unapred u trenutku smene vekova koji definiše sadašnjost u odnosu na problematičnu prošlost, više nego što inicira nastanak novih paradigmi. Kao i one, odražava nelagodno oscilovanje između kontinuiteta i prekida. A ipak, post-sećanje nije pokret, metod ili ideja; vidim ga, najpre, kao strukturu inter i transgeneracijskog prenosa traumatskog znanja i iskustva” (Hirsch 2008: 106).

Iz ukrštenih teorijskih optika, Racija je primer inter i trans generacijskog, etničkog i političkog prenošenja, te (mediatizovane) tvorbe i konflikta disonantnih sećanja (na traumatično zbivanje). Imanentna vremenska odloženost, koja obezbeđuje upis kritičke distance spram prošlosti, omogućava poređenje razlika sećanja u socijalizmu i postsocijalizmu, koji se zgodno poklapa sa momentom transformacije sećanja. Nadasve, uplitanje u životne (i)storije drugih podstiče potrebu definisanja posebnog etičkog aspekta uobličenog pitanjima. „Šta dugujemo žrtvama? Kako možemo na najbolji način da prenesemo njihove priče neapropriirajući ih, bez nepotrebnog skretanja pažnje na sebe i izbegavajući da one, zauzvrat, izmeste i zamene naše priče? Kako smo mi umešani u zločine?” (Hirsch 2008: 104). U spoju sa Bergholcovom relativizacijom uzročno-posledičnog sleda nasilja, nacionalizma, konflikta i sećanja, promišljanja post-sećanja kao analitičko središte otkrivaju pitanja ideniteta žrtvi, pripadnosti i „upravljanja” sećanjima u vremenima koja slede, te o pravu žrtve na iskaz i svedočenje o traumi. Konsekventno povezano i skriveno, ali i podjednako teško je pitanje o pravu počinilaca na traumu, o njihovom doživljaju prošlosti, te o tome kome odlazi nasleđe počinilaca zločina?¹² Kako se menjaju mesta i prepoznavanje počinilaca i žrtvi?

12 Metaforu polisemičnog sagledavanja istog događaja sasvim prigodno preuzimamo iz Kišovog *Peščanika* (1972) kao figuru Rubinove vaze, sučeljenih profila, obrisa bokaste vaze, cilindra

Reči sećanja

Mapiranje post-sećanja počinje poređenjem sa zvaničnom istorijskom verzijom ili vremenskom linijom zbivanja do koje – kao i do uglavnom usaglašenog spektra tumačenja činjenica – dolazimo iščitavanjem različitih istorijskih izvora. Kao hipotez svih potonjih odabrali smo deo memorijalne građe¹³ u poglavlju „Nacista u stanu preko puta sinagoge” (2009) u kome Zurof opisuje potragu za jednim od ozloglašanih komandanata Racije, Šandorom Kepirom (Sándor Képiró):

„Artur Rozenštajn (Artur Rozenstein) imao je svega šest godina, ali ništa nije zaboravio. Možda i živi samo da bi uz ogroman napor svedočio, odbijajući da ga snime televizijske kamere, o tim jezivim danima provedenim u paklu. I danas se, u svim školskim udžbenicima u Srbiji i Mađarskoj, taj događaj naziva prosto – 'Racija'.

U Novom Sadu smo, 21. januara 1942. godine. Reč je o gradu koji je danas u Srbiji, a koji se na mađarskom naziva Ujvidek. Temperatura se spustila na 30°C ispod nule. Mađarski vojnici i žandari, koji su okupirali ovu oblast, počinju sa operacijom eliminisanja Jevreja, Srba i Cigana s čitavog tog područja. Ubijanje će trajati tri dana. Muškarci i žene, starci i deca izvedeni su iz svojih kuća i okupljeni na obali Dunava. Reka je zamrznuta. Vojnici su probili led pušcanim cevima. Pošto su ih postrojili u vrstu, ubijaju ih metkom u potiljak. Tela žrtava padaju u rupe i nestaju u reci.

Operacija se odvija kao odmazda za partizanski pokret otpora. Počela je 21. januara u 8 sati. Novi Sad je bio podeljen na osam rejona. Prvog dana je 6000–7000 osumnjičenih odvedeno na saslušanje u Sokolski dom, glavnu kulturnu ustanovu grada. Nekoliko desetina osoba ubijeno je i bačeno u Dunav. Drugog dana temperatura je i dalje jako niska, ali je pokolj znatno silovitiji: broj žrtava je udvostručen, naročito u jevrejskim četvrtima okolnih mesta. Trećeg dana ubijeno je 879 osoba samo u Novom Sadu. [...] 'Kada je mađarska žandarmerija došla po nas, rekli su da uzmemo samo najnužnije. U malim grupama odvodili su nas na obale Dunava' [...] 'Čekali smo da na nas dođe red da budemo streljani.' Ostalo im je svega četvrt sata života. Iznenada sleće neki avion. Iz njega izlaze oficiri [...] Izdata je naredba da se prekine sa pokoljem. Operacija 'Racija' je završena, Rozenštajnovi su se spasli, ali vrativši se kući otkrivali su ubijena tela deda Artura i njegove supruge. Tokom ova tri strašna

petrolejke ili peščanog sata. (Kiš 2011: 10; Tompson 2014: 248).

13 Koja prevazilazi oprečnost i isključivost pojmova *istorija* i *sećanje* kako ih postavlja Nora.

dana ubijeno je 3 309 Jevreja i Srba u toj oblasti: od toga 141 dete. Samo u Novom Sadu, od 1044 žrtve, dve trećine bili su Jevreji.” (Zurof 2009: 195-196)

Ubistvo više hiljada ljudi, januara 1942. godine, na širem području Šajkaške oblasti, Bečeja, Srbobrana, Temerina i Novog Sada ima višestruko značenje. Prema tvrdnji Valtera Manoška (Walter Manoschek), Novosadska racija je otklon od ustaljenog pravila da su u okupiranoj Vojvodini Jevreji pošteđeni „masovnog ubijanja” (Manoschek 2014: 108), pa je podjednako vredna tvrdnja da je reč o poslednjem delu brutalne serije odmazdi koje su izvele mađarske snage kao odgovor na počinjenu ili očekivanu pobunu Vojvođana (Manoschek 2000; Byford 2013)¹⁴, a koji je bio uperen i spram jevrejske zajednice. Pored čina politike surove odmazde za partizanski i narodni otpor, Racija jeste deo dugoročne politike mađarizacije tj. uništavanja drugih etniciteta ili promene brojčanih odnosa zarad stvaranja etnički uravnoteženije (a verovatno i čistije) Vojvodine (Golubović 1992; Pejin 2007; Đurđev 2017). „U odnosu na srpsko stanovništvo, analizom strukture žrtava, primetna je želja mesnih vlasti da i likvidacijom viđenijih porodica Srba obezglave ovu nacionalnu grupu i u potpunosti obezbede mađarsku dominaciju.” (Đurđev 2017: 143).

Logično, u narativima druge strane događaj je iščitan¹⁵ u sklopu uvek prisutne borbe za nacionalni suverenitet pokorenih naroda pod dugotrajnom i neprikosnovenom vlašću Budimpešte (sve do 1918). O jedinstvenoj ali složenoj odgovornosti Mađarske – ponekad eufemistički pokriveno terminom fašistički okupatori – govori i činjenica da je naređenje o obustavljanju ubijanja stiglo direktno iz Budimpešte, zapanjene počinjenim zločinima (koje

14 Odluka Đule Zamborija o nizu preventivnih mera (usled opasnosti osвете i ustanka nemađarskog življa) i akcijama odmazde i kažnjavanja bačkih partizana (deo priče figurira i u TV seriji i filmu *Salaš u Malom ritu* (Branko Bauer, 1975) i filmu *Zimovanje u Jakobsfeldu* (1975, Branko Bauer) nastalim prema romanu Arsena Diklića) bila je krajnje neproporcionalna i surova; donesena kao alibi za šire akcije obračuna sa nemađarskim i nenemačkim življem. Već u septembru 1941. godine započet je niz akcija pogubljenja i odvođenja u logore, što kulminira Racijom.

15 U tom smislu narativi mađarske strane ukazuju na složeniju političku pozadinu. Novosadska racija koincidirala je sa Ribentropovom posetom Budimpešti, pa je bila dokaz mađarske lojalnosti i privrženosti Nemačkoj politici na okupiranom Balkanu. Istovremeno, trebalo je da „uveri nemački Rajh da Mađarska, zbog velikog vojnog angažovanja na prostorima Bačke, ne može u potpunosti da zadovolji i zahteve Nemačke za njenim većim angažovanjem na Istočnom frontu.” (Đurđev 2017: 139).

je naredila, ali ne u tom intenzitetu i na taj način) i koja je preduzela prve korake kažnjavanja počinilaca.¹⁶

Hronološki prvi narativi sećanja, koji hrabro spasavaju od zaborava i sramnog ćutanja etnički osetljiv događaj, čulno i emotivno su bogati, sa sinergičnim i narativno-strukturalno adekvatnim pripovedanjem traume. Reč je najpre o Kišovom *Psalmu 44*, gde je jezivi opis interpoliran kao noćna mora – u košmaru konclagera – bez insistiranja na faktografiji, ali upečatljivo nadograđen i prikazan spletom asocijativnih čulnih nadražaja – boja, miris, taktilnih oseta (italik u citatima je autorov i izdvaja reči i strukture koje potvrđuju analitičku tezu):

„To što ju je vratilo unazad jedva da je bio neki *miris*, više osećanje raspadanja, neko fluidno treperenje, možda samo saznanje da je u sobi leš. Seti se onda onog starca, *davno na Dunavu* [...]

[...] a ona tek tada shvati zašto se širio oko starca kiselkasti zadah životinje i izmeta i onda ponovo začu glas vojnika [...]

I pamtiće to: *kako je neko drugi u njoj gledao sve to* (polako je tonula u neki letargični san i više jedva da je *osećala hladnoću*): samo na nekoliko metara pred njom izroni iz stroja jedna mlada žena i skoro odmah zatim *tamna pena* devojčine kose, onda kako se žena naginje nad devojčicom i skida vuneni džemper preko vitica što ostaju začas zaljuljane i razigrane, zatim kako *beli džemper* leti u kratkom luku na gomilu preko starčevih *crnih* pantalona i prsluka i onda svetloplava haljina od puplina, zatim lagano padanje čarapa i *klizanje* sitnih cipela sa gomile, pa onda podrhtavanje žene dok uzima devojčicu u naručje kao da zaklanja svoju golotinju. Najzad žena podiže iz snega jednim *usporenim* oklevajućim pokretom svoju *crvenomodru* nogu, no pre nego što zakorači okrenu se celim telom kao na pokretnoj pozornici i još uvek držeći dete čvrsto pripijeno uza se i zaklanjajući ga rukama, ona reče muklim glasom no bez podrhtavanja: 'Molim lepo kada... stići na red? Moja mala... prehladiti', onda vojnici izmenjaše dva-tri pogleda a ona vide kako se obesni golobradi vojnik nisko pokloni skoro dodirnuvši čelom sneg i ženine *modre* noge i ču njegov *piskavi* glas:

16 „Vest o masakru u Novom Sadu se brzo proširila u Mađarskoj. Narodni poslanik Endre Bajči-Žilinski napisao je pismo šefu države, Miklošu Hortiju, da je takvim pogromom ukaljana čast mađarske nacije. I zaista, usred rata u fašističkoj Mađarskoj povedena je vojna istraga. [...] Decembra meseca 1943. izrečena je presuda, dvanaestorica oficira, osuđeni su na zatvorske kazne. Tako i kapetan Šandor Kepiro na deset godina robije” (Ivanji 2011).

’Stići na veme, moliću lepo. Bude za malo čivučē, tea, mnogo tea. *Ceo Dunav*, molim lepo’; onda višeglasna eksplozija suzdržavanog vojničkog smeha i onda *ujedi tih od smeha* razjapljenih usta na ženinom licu sa koga se ljušti sloj po sloj crvenomodre i bledozelene boje, pa onda opet ženin lagani zaokret i korak po snegu kao na pokretnoj pozornici [...]

Unutra na dva-tri metara od kabina, u ledu je bila probijena rupa, a preko rupe prebačena *daska* (*a to je bila stara trambulina za skokove*); s vremena na vreme jedan bi civil (to je bio čuvar plaže), kada bi se *rupa zapušila*, *gurao leševe pod led velikom čakljom*; videla je čak i ono što je sada prvi put čula od gospodina Rozenberga: čak i to je doživela – možda zato što je poznavala Kenjerija.” (Kiš 2014: 83–85).

Za tragove sećanja u *Psalmu 44* pisac koristi metaforu snega i beline. Na snegu ostaju i vide se tragovi koje sledimo, tumačimo, ali i koje sami pravimo. Hladnoća snega i leda zamrzava emocije čuvajući ih za budućnost, te traumatično zaustavlja i prekida njihov tok... Svevideće i hiperosetljivo stanje straha, budnosti i iščekivanja smrti omogućava transformaciju tačke posmatranja i doživljaja u dramu „najčistije vrste: um, dok se seća, uređuje ono što su oči nekad videle” (Tompson 2014: 250). Mlada žena kao obuhvatni fokalizator oseća kao da je na pokretnoj pozornici koja otelotvoruje ne samo promenljivu tačku posmatranja počinilaca, već i lični kovitlac sećanja koja naviru u tami baraka Aušvica.

U romanu *Peščanik* reference o Raciji su disperzivne i kratke, ali je samom događaju data najveća važnost jer u sažetku romana koji E. S.¹⁷ želi da napiše – koji je i sažetak okvirnog romana tj. samog Kišovog *Peščanika* – stravično iskustvo Racije ispostavlja se kao prelomni događaj koji sve potonje određuje kao sukob i borbu sa smrću „čiji dolazak on skoro sluti”. Komplementarna materijalna metafora sećanja data je već u naslovu, koji označava „vrstu kamena od peska; mesto odakle se kopa pesak; peščani sat” (Tompson 2014: 257). Kamen se kruni kao i vreme; istražujemo kamenolom uspomena dobijajući deliće (slično Ivanjijevom mozaiku, o kome ćemo govoriti kasnije) i kameni prah; peščani sat presipanjem simulira nezaustavljiv protok vremena.

17 Iza ovog lika, kao i bezimenog pripovedača *Peščanika*, nalazi se iskustvo Kišovog oca, nesuđene ili čudom spasene žrtve Racije: „I sam sam jedno vreme bio ubeđen u to da se Kišov otac nekako spasio iz Aušvica. Inače, pre deportacije u taj nacistički logor, otac Danila Kiša preživio je takozvane hladne dane [...] i to tako što mu je, kada je došao na red da bude bačen u zaleđenu reku, rečeno – nema više mesta, Dunav je prepun. Kišov otac je ubrzo odveden u Aušvic, iz koga se nikada nije vratio.” (David u Nikčević 2014). Pominjanje Aušvica, naravno, kasnije povezuje i *Psalm 44*.

Kada okrenemo sat, curenje peska je materijalizacija upisa prošlosti u sadašnjost; tvorbe post-sećanja jer se prošlost preliva u potonja vremena, jer mi proživljavamo prošlost predaka.¹⁸

Knjiga o Blamu, Aleksandra Tišme, objavljena, kao i *Peščanik*, 1972. godine, po mnogo čemu je centralna pripovest konstituisanja i priznavanja sećanja na masakr. Miroslav Blam, jedini preživeli član jevrejske porodice – koja se posle decenija lutanja naselila u Novom Sadu – ostaje u turobnim i moralno sivim vremenima koja slede zarobljenik sećanja (ličnog, porodičnog, nacionalnog), neopraštanja i nerazumevanja. On je oličenje večite žrtve – iako se spasao – paradoksalno progonjene grižom savesti jer je preživeo. Njegova ispovest – nehronološko, fragmentarno i asocijativno sećanje, pruža strukturalno tekstuelni korelat toka vraćanja (ne)izrecive traume žrtvi¹⁹ čija je suština iskaziva naslovom Kertesovog romana *Besudbinstvo* (*Sorstalanság*, Imre Kertész 1975) – koji je Aleksandar Tišma, inače, izvršno preveo. Preživela žrtva osuđena je na stanje ličnog besudbinstva od trenutka kada trauma zameni i obriše unapred datu sudbinu. Posedovanje Holokaustom novoodređenog života, opet, jeste besudbinstvo. Opis smrti tokom ledenih dana je stilski istovetno hladan, distanciran, arentovski banalan, bez saosećanja sa žrtvama koje je pak Tišma imao hrabrosti da prepozna i opiše. Čitaoci su suočeni sa užasom bez emotivnih pomagala, bez empatije i nametanja identifikacije sa žrtvama, ali i sa počinicima jer je granica između dve strane porozna i promenljiva. „Tačnije rečeno: problem (je) kako čovek otkriva u sebi ubicu, i kako otkriva u sebi žrtvu” (1972), neraskidivo povezane činom zločina. Iskaz gubitka i tuge dozvoljen je ne-ljudima, odnosno psima čiji su vlasnici odvedeni i zatvoreni u novosadsku sinagogu, čime se pomera još jedna granica humanizacije životinja i animalizacije ljudi.

„Iako se sećanje na Raciju provlači kroz ceo narativ, sam događaj opisan je u središnjem, klimaktičnom delu romana, sačinjen od raznovrsnih epizoda iz života žrtvi, počinilaca ili preživelih. Fatalno besudbinstvo koje nosi Racija otelotvoreno je u briljantnoj sceni anonimnih „štablija”, koji planirajući akciju na mapi određuju život i smrt neimenovanih i samo delimice nasumičnih žrtvi i počinilaca. Insistiranjem na apsurd i apstrakciji događanja, Racija je – uprkos poštovanju prostorno-vremen-

18 U lancu pripovedača i „ugneždenih” pripovesti, prepliću se i gube identiteti učesnika, naslednika, postgeneracija i žanrovsko osetilne odrednice. „Na ovom mestu jedva više da i znamo ko je sin, a ko je otac. Lažno naivne priče *Ranih jada* ulile su se u minijaturni prustovski tok *Bašte, pepela*, a sve se naposljetku pretvara u 'smrznutu muziku' *Peščanika*”. (Tompson 2014: 258).

19 Za posttraumatski narativ videti Hirsch (2004).

ske faktografije cele priče – dekontekstualizovana do pozicije apsolutnog zla – „ogledala zla” za sva vremena.

Posao dvaju stratega bio je, dakle, gotovo apstraktan: s jedne strane, na spiskovima, apstrakcija nepoznatih imena sa dodatim činovima, s druge – apstrakcija jedne izdelfene mape. Međutim, iza obeju apstrakcija već i tada stajali su ljudi, jedni sa svojim oblikovanim osobinama, drugi sa neotklonjivim opterećenjima, pa su upravo potezi olovkom dvaju štablija u vreme kad se grad razilazio na spavanje, odredili sudbinu svakog [...] Jer mada je cilj racije bio jedinstven i dogovoren: da se desetkuje slovensko i jevrejsko stanovništvo, i mada je svakom vođi patrole preporučena krajnja bezobzirnost, ipak je ostalo na pojedincima da posvedoče, i u okvirima ovih datih apstrakcija, stepen svoje pripadnosti onim koji bivaju desetkovani sa jedne, i onima koji desetkuju s druge strane. *Upravo, ne da posvedoče, nego da ostvare, jer je stepen pripadnosti svakog od njih jednoj ili drugoj strani bio već uveliko određen*: njihovim rođenjem, izgledom, govorom, osećajnim i misaonim sadržajem, a potezi olovkama dvaju visokih oficira *samo su spojili hiljade njihovih osobina u onaj preplet*, onu međusobnu vezu koja će sledećih dana za svakog po-naosob značiti život ili smrt, ubijanje ili praštanje.” (italik N.D.) (Tišma 1972: 185-186).

Poslednja rečenica navedenog citata pocrtava pripadnost, identitet kao sudbinu (ne)određenu apstraktnom predodređenošću slučaja i osobina učesnika igre. Boje racije su crna, siva, bela; osećaj hladnoće prati i obavija Blama; a emocije su dezorijentisanost, lutanje, besciljnost i besudbinstvo jer je sudbinu izbrisao slučaj. Nema mirisa, zelene i modre kože, ni pucanja leda već samo laveža pasa. Neprozirno sivilo besudbinstva oličava odgovore o suštini Tišminog viđenja Racije – o žrtvama i njihovom imenovanju kao jevrejsko i slovensko stanovništvo; ubijeni, počiniooci i preživeli; i o poimanja masovnog ubistva kao pre svega događaja Holokausta koji su izvršili Mađari, a ne Nemci.

U sasvim drugom registru – socrealističkog pripovedača, hinjene kritike ushićenja socijalističkom i revolucionarnom prošlošću (i još više razočaranja njihovim naličjem) teče opis Racije i povezanih zbivanja u zbirci kratkih priča Rodoljuba Malenčića *Crvena grudva (i drugi ožiljci okupacije)*.²⁰ Naravno da skromnu zbirku pripovedaka ne treba porediti sa delima iz kanona

20 Recenzent zbirke je školski drug mog tate, Raša Popov, koji je govorio i na njegovoj sahrani i hvala mu na tome... beskrajno.

nacionalne i jevrejske književnosti, ali je u našem istraživačkom kontekstu značajna jer govori o srpskim žrtvama racije i mestu koje iste zauzimaju u istoriji složenih i antagonističkih odnosa sa Mađarima kao vlastodršcima, ali i sunarodnicima.

„A napolju se čuje pucnjava i lelek. Dečiji plač. Čuje se i teški bat čizama i vojničke psovke.

Dvadeset i treći je januar 1942. Racija.

Nisam znao šta znači ta reč, ali mi je zvučala nekako strašno.” (Malenčić 1989: 31)

Scena se odigrava na Žitnom trgu, a temperatura je dvadeset pet stepeni ispod nule. Dečak svedok-očevidad-narator vidi kako vojnik stavlja ocu porodice iz susedstva bajonet u usta. „Nesrećnik pokušava da nešto kaže, ali ne uspeva, jer umesto glasa iz usta teče krv, sliva se na svetloplavu pižamu i stvara crvenu lokvu na snegu, pod njegovim nogama” (ibid, 31). Vojnici sa „nekim čudnim šeširima i peruškama” ulaze u kuću dečaka-svedoka. Na naredbe i pitanja Majka odgovara na „tečnom mađarskom”, što spasava život celoj porodici. Kasnije je otoplilo, sneg je počeo da se topi i mogli su da izlaze:

„Uzeo sam iz šupe sanke, vučem ih sredinom ulice po raskvašenom snegu, vozam brata, a on me gađa grudvama. Odjednom – pljas! – ugazio sam kroz sneg u baru. Oko mene se sve *zacrvenelo*. Krv!

„*Pravićemo crvene grudve*” radovao se moj mali brat. [...]

Znači ipak je tačno ono što se priča... *da je tu, pred kasarnom i u kasarni ubijeno mnogo ljudi*. Da su tu ubijeni i naši – uja Đorđe, uja Nika, Bakića, tetka Mira...

Oteo sam bratu crvenu grudvu, a on je plakao. I ja sam plakao. *Svako zbog svog razloga...* (ibid, 32)

U priči *Posle racije* (Malenčić 1989: 33-35), nastavak događaja potvrđuje sve kao pre svega obračun Mađara sa Srbima, kao osvetu za period samostalnosti i vlasti između dva rata. I pored privida mira „već danima živimo u strahu i neizvesnosti”. Majka opominje decu da zatrpaju tragove igre u snegu jer hoće da zna da li neko ulazi u dvorište ubijenih u Raciji, jer ima zlih ljudi. Jedan od njih je možda i Šandor-bači koji se „druži sa mađarskim vojnicima i stalno priča kako nas je spasao za vreme Racije” (Malenčić 1989: 34). Mađar, podstanar u srpskoj kući dečaka-naratora, pokušava da se reši stanodavaca i „podmeće” na ikonu fotografiju na čijoj poledini je zapisano „Detalj sa četničke slave u...”. Majka, koja je svesna neočekivanog i nepriličnog kretanja u

kući, slučajno otkriva sličicu i sklanja je. Nekoliko trenutaka kasnije, mađarska patrola u „rutinskoj kontroli” lupa na vrata i ulazi u kuću.

„Ne bojte se, gospođo, bio je ljubazan čovek sa crveno-belo-zelenom trobojkom oko rukava i značkom u obliku strelastog krsta na reveru. S njim je bio još jedan, takođe civil, a iza njih je stajao Šandor bači (...) propis je – propis. On, na žalost važi i za poštene Srbe i srpske kuće kao što je vaša.” (ibid, 34).

Dečak opaža razmenu pogleda vojnika i Šandor-bačija, zapitanost i razočaranje kako to da na ikoni nema ničega. Posle odlaska nezvanih posetilaca „ja nisam izdržao da ne zavirim u kaljevu peć. Tamo nije bilo ničeg osim jarko crvene žeravice” (ibid, 35).

Malenčićeva sećanja, predvidljivo i monotono obojena su crveno kada polisimboličnost boje upućuje na prolivenu krv, jednu od boja mađarske trobojke (uz belu, koja je i boja snega, i zelenu), žeravice i vatre koje toplotom otapaju sneg, koji pokriva potisnutu prošlost, bol i pečenje nametnutog zaborava i boju večnog ožiljka revolucije izbrisanoj da ne remeti bratstvo i jedinstvo socijalizma glavnog grada pokrajine.

U potonjim knjigama – mahom sećanjima, biografijama preživelih – objavljenim u novom milenijumu, Racija je pomenuta epizodno (Lebović) ili kao duža fakciona epizoda (Ivanji). U nezavršenoj autobiografiji *Semper idem*, Đorđe Lebović se seća uznemirujućih i užasnih vesti koje su se širile zaleđenom ravnicom:

„U *Žablju* je već počelo’. Majka je upitala: ‘Šta je počelo?’ Čuo sam našeg gosta kako objašnjava da je počela racija, da pročešljavaju svaku kuću, da *hapse Srbe i Jevreje*.

[...] saznali smo da se *racija proširila na celu Šajkašku, na Čurug, Đurđevo i Titel*. Bio je *devetnaesti januar* [...]

Sutradan, sve su telefonske i telegrafske veze sa Novim Sadom prekinute, a vozovi su prestali da saobraćaju prema jugu. Po varoši se raščulo da je vojska opkolila grad i da je u njemu *zavedeno vanredno stanje*. Tog dana temperatura je dosegla trideseti podeljak ispod nule. Uveče, jedan železničar koji je uspeo da se izvuče iz opsednutog grada, doneo je vest da se *Srbi i Jevreji nemilosrdno tamane, a njihovi leševi bacaju u Dunav, pod led*. Vest, koja je doslovce tako glasila, širila se gradom, kao reka

koja se razlila. Među Srbima i Jevrejima zavladao je strah, a na opustelim ulicama zaleđene varoši, on je bio vidljiv golim okom na licima retkih prolaznika [...]

RATNI DNEVNIK (24. januara): Racija u Novom Sadu obustavljena, *navodno, po naređenju vrhovne vlasti u Budimpešti*. Vojska je povučena. Saznali iz pouzdanog izvora da je ubijeno i bačeno u Dunav pod led, blizu *dve hiljade Srba i Jevreja*.” (Lebović 2008: 313-315)

U samom Novom Sadu vesti takođe putuju sporo. Ivan Ivanji, u knjizi predivnog i simptomatičnog naslova *Moj lepi život u paklu*, za sećanje koristi metaforu mozaika na zidu (života). Pločice i kamenčići mozaika otpadaju kako se sećanje gubi i rasplinjava. Naknadno u vremenu koje sledi, mogu da budu preoznačeno vraćene u neki drugi mozaik (javnog, kolektivnog sećanja ili istorije) post-sećanja ili postgeneracija.

„Na zidu je malo pločica o školovanju pod okupacijom, bode u oči samo jedan datum, *21. januar 1942. godine*.

[...] Vrane. Visok sneg. Veoma hladno. Srećom, ipak smo zapazili plakat: „Racija”. Niko ne sme da se kreće ulicama i javnim površinama, svako mora da ostane u stanu u kome je prijavljen. Hura! Nema škole. [...]

Ne sećam se kako se ponašao stric. Da li je on već znao da u neposrednoj okolini ubijaju na stotine, na hiljade Srba, Jevreja, Roma, koje su isterali iz njihovih kuća[...] Zabrana izlaska je ukinuta 24. januara, na moj trinaesti rođendan.” (Ivanji 2016: 44-45)

Slike sećanja

Dugi niz godina sećanje na Raciju opstajalo je u samo u porodicama preživelih i žrtava, dok je u zvaničnim okvirima bilo gurnuto na margine istorije Drugog svetskog rata iz druge (i)storije Holokausta ili fašističkog terora. Štrand je bio tajno i neoznačeno *lieux de crime* i javno nespoznato *lieux de memoire*. *Spomenik* Mike Antića iz 1967. godine prvi i verovatno najsmeliji film zloglasnu Raciju otelotvoruje kao vizuelno prisutno odsustvo kroz pejzaže post-sećanja i pre nego što je potonji termin nastao. Pripovedač je pripadnik postgeneracije, sin čiji je otac pogubljen u Raciji, mladenački zanesen komunista i antinacionalista koji je primoran da reevaluiira i iščita porodično – implicitno nacionalno i političko – sećanje u kontekstu sadašnjosti i trenut-

ku odluke da se oženi Mađaricom. U tom smislu čisto post-sećanje – kako su oni posle živeli sa sećanjem na i sa potisnutim saznanjima o događaju – utemeljeno je na svedočenju majke (prisutne samo kao glas) očevica događaja koji sin promišlja. Film prikazuje iskaze preživelih i rođaka pogubljenih, dok njihov glas poput magičnog arheologa diže naslage snega i vremena sa obala Dunava, iz kojih kao da izranjaju samrtni prizori 1942. godine. Pejzaž sećanja je snegom pokriven Štrand, deo oko mosta, zaleđeni Dunav, tragovi koje savremenici ostavljaju trčeći po snegu nalik onima koje su utisnule kolone pobijenih. Linija tragova nalikuje srcu, možda sećanja ili Arijadninom klupku čiji je početak u vencima koji su bačeni u Dunav.

Poetska vizuelna naracija i muzika su u obogaćujućem kontrastu sa iskrenim mladenačkim i boemskim rečima junaka filma i prostonarodnim oporim monologom majke koji sublimira zauvek žive i trajuce interetničke, ali i generacijske, klasne i ideološke napetosti:

„Sad ono sa majkom to će se valjda već nekako udesiti.

’Nije te sramota, kaže ona, pored toliko poštenih Srpkinja zapeo pa baš Mađaricu, hoćeš da mi se unuče zove Jožika, je li, da igra čardaš?’ I još mi kaže moja mati: ’A uvukao si nos pred partijom i ćutiš kao pile. Na tome prokletom Dunavu, kaže, ’42 bačeno pod led više nego pet hiljada ljudi, žena i dece... postavili ste spomen ploče čak i tamo gde su se održavali nekakvi sastanci okružnih komiteta, a ovde već dvadeset i pet godina nema spomenika ni tvom ocu ni ostalima. Srećan ti 25. rođendan, sine Srdane, kaže, ’i reci to tamo na svom sastanku ako imaš tri čiste.’”

I reditelj-narator zaključuje da je Srbin i da „ima tri čiste” pa nas obaveštava da je odlučio da digne kredit, ali ne za stan, televizor i šporet već za Spomenik, a žirant će mu biti Partija. Film, beleška sećanja/komemoracije, kada su Novosađani samoinicijativno odlazili na obalu reke, palili sveće i bacali cveće, postaje metaforički spomenik jer pravi nije podignut do četiri godine kasnije.

Živahni pokreti kamere i dinamična montaža svedočenja snimljenih u raskordnim kadrovima (kadar-kontrakadar) naglašavaju komplementarnost, ali i kontrastnost iskaza – preživelih, postgeneracija, Jevreja i Srba, mladih i starih, muškaraca i žena – podržanih pažljivo odabranom i jasno semantizovanim muzikom. Muziku čini kompilacija klasičnih dela, Bramsove (Brahms) *Mađarske igre br. 1* i Bahove (Bach u Gunoovoj/Gounod verziji) *Ave Maria*

– kompozitora koji pripadaju nacijama počinilaca – i pravoslavne liturgije, Mokranjčeve *Liturgije Sv. Jovana Zlatoustog (Svjati Bože)*, koja većinski pripada žrtvama.²¹ Oksimoron univerzalne i anacionalne muzike duhovnih sfera i nacionalnih podela i jazova ovozemaljskog bitisanja razrešen je muzički artikulisanom katarzom identitetskih nedoumica ukorenjenih u prošlosti: „Ja sam i za Himne i za Čardaše i za *Marš na Drinu*”.

U tom smislu, film je prvi otkrio zanemaranu i skrivenu stranu racije kao interetničkog „svođenja računa”. Danas ga čitamo kao „Svojevrsan građanski i pesnički protest zbog nepravde koja je činjena žrtvama Novosadske racije”²², koje su poluanonimno ostavljene na marginima istorije i istisnute iz javnog sećanja.

U filmu *Peščanik*, nastalom prema motivima „porodičnog cirkusa”, Racija je pomenuta u tri kratke scene inspirisane zapisima iz istoimenog romana i upletene sa motivima kestenja, perja, vozova iz drugih delova „porodičnog cirkusa” (kojem pripadaju i *Rani jadi* (1969) i *Bašta, pepeo* (1965)).

Scena I – Eduard Sam (Slobodan Ćustić) u krevetu, bunilu sećanja ili delirijum tremensu. Odjekuje islednički glas koji pita da li je već bio na prinudnom radu. Odgovor: da, jednom pre Racije, dok scena prikazuje glib gradnje peščanog nasipa. Inženjeri su znali da je reč o uzaludnom i pogrešno osmišljenom poduhvatu, baš kao što je i traganje za sećanjem koje sa mukom izranja/tone dolaskom na *lieux de memoire*, kada shvatimo da tamo ništa nije onako kako smo mi zapamtili.

Scena II – porodica odlazi da se skloni kod rođaka u Mađarsku. Putuju vozom, što asocira i na druge transporte, kroz prizore igre svetlosti i senke, odsjaja užarenog vrha cigarete koji obasja nečije lice ili kutove tame sećanja. Očeva sestra i njena porodica ih dočekuju sa rečima da su čuli za „užas u Novom Sadu” i da više nema ni Šternberga, ni Kona... svi su nestali... „Kuda ide ovaj svet?...”

21 Kontrast uzvišene duhovnosti muzike i podzemne brutalnosti fizičkih dela (ubijanje i bacanje pod led) koje su počinili Nemci perpetuira tezu, briljantno oblikovanu u Verkorovoj (*Vercors*) pripovesti *Ćutanje mora (Le Silence de la mer)*, takođe objavljenoj i napisanoj na prelazu 1941/42. godine i antologijskom Melvilovom (Melville) filmu (1949).

22 „Spomenik žrtvama Racije postaviti na Štrandu” objavljeno 25.07.2011. <http://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/28248/VIDEO-Spomenik-zrtvama-Racije-postaviti-na-Strandu.html>, pristupljeno 10. aprila 2017.

Scena III – da bi prekratio vreme do polaska voza, Eduard Sam odlazi u posetu prijatelju koji mu je često pomagao. U opisu stana iskršava plišana sofa na kojoj je Herman Fišer izvršio samoubistvo dobivši vest da su mu ćerka – koju je on sam poslao u Novi Sad da je skloni od opasnosti u Mađarskoj – i roditelji ubijeni u Raciji. Crno-bela fotografija, izmaglica sećanja, sudbinski glas (ravnodušan kao Blamov moguće) iz *offa* i zvučni efekti (lomljena stakla i leda, krhkost uspomena) i istorijski prezent gospođe Fišer (Mari Nagy), koja o svima govori kao da su još živi, nadoknađuju škrtost iskaza dočaravajući u mogućoj punoći kratko i uzgredno pominjanje Racije.

Izvođenje sećanja (komemoracija)

Prvi zvanični spomenik žrtvama – jednostavnog imena *Porodica* – podignut 1971. godine označava početak javnog, kolektivnog sećanja na Raciju. Bronzana kompozicija, visoka četiri metra, predstavlja tri izdužene, mršave figure koje prate stil tradicionalnih spomenika Holokausta insistirajući na trošnosti ljudske telesnosti, krhkosti i prolaznosti u „auri” očaja i hladnoće zločina. Predstavljajući zločin kao uništavanje čitavih porodica Novosađana, a i grada kao jedne velike (ne nužno skladne) porodice deo je strategije deetnizacije i depolitizacije prošlosti u socijalizmu. Porodica kao žrtva nadvladava naciju kao žrtvu, a i prema svedočenjima, mađarski žandarmi ubijali su i sunarodnike ukoliko su bili udati ili oženjeni u srpske porodice:

„Prvo su ujaka... međutim, ujna je bila Mađarica, i potrčala je za njima da ga spase, ali su i nju... bila je treći mesec u drugom stanju. I pod Dunav su ih bacili ali ne znamo gde su ih ubili... to nikad ne znamo”, rekla je Milena Radmilović.” (Sovilj, portal *N1*, 2017)²³

Pomirenje disonantnih narativa prošlosti podrazumeva čitanje Racije kao ukrštenih elemenata Holokausta; ratnog zločina pa i ordinarnog masovnog ubista (Ivanji 2011). Etape stvaranja skladne, zvanične i kolektivne (i)storije uslovljene su društvenim kontekstom, poželjnim i dozvoljenim interpretacijama sećanja kao i dinamikom odnosa sa drugim master narativima sećanja (Drugi svetski rat, Holokaust). Talas razvoja studija sećanja, spontano fokusiranih na Holokaust kao najznačajnije sećanje, koji je preplavio Evropu i Ameriku osamdesetih godina prošlog veka, a u kombinaciji sa duhovnom

23 Sovilj, Miodrag. 2017. „Preživeli Novosadske racije: Likvidirali su 56 mojih”, portal *N1*, objavljeno 23.01.2017, <http://rs.n1info.com/a223120/Vesti/Vesti/Obelezavanje-godisnjice-Novosadske-racije.html>, pristupljeno 25. aprila 2017.

i političkom „liberalizacijom” posle Titove smrti, doprineo je spasu istorije Holokausta u Jugoslaviji iz utapanja u zaborav i „prikriivanja i pokrivanja” istorijom Drugog svetskog rata. U tom trenutku, Racija sa graničnim određenjem Holokausta počela je da privlači pažnju medija i istraživača. Uz druga bunkerisana i nedovoljno procesuirana sećanja (npr. Golog otoka ili golgote Velikog rata), postaje vidljiva podstičući različite procese istorijskog revizionizma koji su, decenijama kasnije, kulminirali u temeljnoj reviziji antifašističke borbe i besmislenoj rehabilitaciji istorijskih likova sa nacionalne desnice. Početkom poslednje decenije prošlog veka, počelo je objavljivanje istorijskih studija koje su se bavile samo Racijom (Golubović 1992; Njegovan 2009), a ne više ratom i revolucijom *en general*, skicirajući njen složeni multinacionalni i neuhvatljivi karakter.

Savremene teorije genocida i proučavanja burne balkanske prošlosti dozvoljavaju i inoviraju tumačenje zbivanja kao nastavka i odjeka iskonskih interetničkih tenzija (koje su oblikovale i istoriju država i carstva) u Vojvodini. Na primeru interetničkih pogroma u Bosni i Hercegovini – u regionu Kulen Vakufa – u Drugom svetskom ratu, Maks Bergholz ukazuje na „kontra intuitivnu dinamiku prema kojoj pre nasilje stvara antagonističke identitete nego što takvi neprijateljski identiteti vode nasilju” (Bergholz 2013 cit. prema Jelača 2016: 28). U dubljoj analizi uzroka događaja novi radovi istoričara ističu kako su u likvidacijama „na videlo izbili, ne samo nacionalna i verska netrpeljivost, već i elementi lične osvete i zavisti, ali i pakosti i želja za ličnim bogaćenjem na račun imućnijih Srba i Jevreja” (Đurđev 2017: 138) kroz pljačku²⁴; ili uništenjem želja za osvetom „srpskoj Atini” kao centru „srpskih nacionalnih težnji iz vremena 1918. godine”. (Đurđev 2017: 139). Suprotno (antropološko-istorijskom) naglašavanju etničkog nasilja kao neizbežnog, sudbinskog ili ukorenjenog u praiskonskoj mržnji koja ključa u balkanskom multietničkom kotlu, Bergholcova teorija prebacuje pažnju na posledice izranjanja potisnutih trauma Drugog svetskog rata.

(Re)mediatizovano nasilje prošlosti pokreće lanac zbivanja koji proganja sadašnjost; oblikuje identitete, intenzifikuje nacionalizme, etničke tenzije, a

24 Upor. „uostalom, on je ‘samo vršio svoju dužnost’, a ne samo da nije lično ubijao, nego, naprotiv, ponekog čak i spasavao. Kako sam (Kepir prim. autora) kaže, oterao je žandarmerijsku patrolu koja je nameravala da odvede na ‘Štrand’ porodicu Tanurdžić, koja je bila vlasnik hotela ‘Reks’. Ja mu verujem u tom jednom slučaju, Tanurdžići su bili jedna od najbogatijih porodica u Vojvodini, pa verovatno nije morao da ih opljačka, nego je neki zlatnik dobio u znak zahvalnosti...” (Ivanji 2011). S druge strane elementi pljačke i koristoljublja poslužili su savremenoj Mađarskoj desnici da tvrdi da ovdje „čak i nije reč o ratnom zločinu, nego o ordinarnom masovnom ubistvu” (Ivanji 2011).

u ovom slučaj redefiniše i neutralizuje nacionalno predefinisano sudbinu. Promena etničkih identiteta počinilaca (Mađari, a ne kao što je uobičajeno Nemci) i žrtvi (Srbi, Jevreji, te ostale manjine) govori u prilog nasilja na etničkoj osnovi postajući mogući uzrok suprotstavljenih procesa. Pored toga što moguće nasilje prošlosti indukuje nacionalizam i etnizaciju u sadašnjosti, na drugoj strani se odvija deetnizacija i „univerzalizacija” kao način rešavanja disonantnih sećanja. Tako je 1992. godine – u zoru raspada SFRJ – uz spomenik *Porodica*, postavljeno i 178 bronzanih ploča (takođe rad Jovana Soldatovića). Osnovni podaci o Raciji napisani su na četiri ploče, na srpskom i hebrejskom jeziku (u skladu sa najbrojnijim grupama žrtvi), dok se na ostalim nalaze imena ubijenih. Predstojeći period burne istorije, koje na Balkanu ima „po glavi stanovnika” više nego u drugim delovima sveta, zasenio je bavljenje Racijom. U novim balkanskim ratovima oživele zapretane traume delile su narode nekadašnjih republika – Srbe, Hrvate, Bošnjake – dok su tenzije sa Mađarima ostale da tinjaju negde sa strane.

Interesovanje za traumatično sećanje ponovo raste od 2007. godine, kada Efraim Zurof nalazi Šandora Kepira, a četiri godine kasnije (2011) uspeva i da podigne optužnicu protiv njega. Naredne, 2012. godine, obeležavanje sedamdesete godišnjice Racije i nemili incidenti – do detalja ispraćeni u medijima²⁵ – podsetili su na različite verzije problematične prošlosti. Medijski napisi i sam tok komemoracija u periodu 2011–2017. godine, podele, zvanični govori otkrivaju procese konverzije individualnih i privatnih sećanja u zajedničko i javno sećanje, asimilacije mediatizovanih narativa u oficijelni narativ sećanja, te institucionalizaciju post-sećanja koju odobrava grupa na vlasti prepoznavanjem žrtvi i počinilaca, odnosno „ovladavanjem” traumom i sećanjem (nad kojim je sada izvršeno „nasilje”). Nastanak prilagođene oficijelne verzije kao željenog i traženog spoja (problematične) prošlosti, sadašnjosti i (željene) budućnosti predstavlja rešenje disonantnih sećanja i post-sećanja.

25 Rasprava o tome ko ima najveće ili ekskluzivno pravo da organizuje pomen žrtvama Racije – što je odraz dvostruke borbe kako za vlast nad sećanjem tako i za konkretnu društvenu vlast – sužena je na sukob SPC i gradskih vlasti Novog Sada uz uglavnom „statiranje” drugih učesnika – jevrejske zajednice, predstavnika ambasada itd.

„Od početka Racija je uvek bila obeležavana kao molitveni pomen koji su predvodili pravoslavni episkop sa sveštenstvom i rabin sa svojim saplemenicima. Ovaj događaj nikada nije imao nacionalnu i političku dimenziju, već postoje samo tendencije pojedinih ljudi da Raciju koriste za individualnu ili kolektivnu političku promociju – rekao je Irinej (...) optužujući gradske vlasti kako navodno imaju želju 'da ukinu obeležavanje Racije', ali da se to neće dogoditi sve 'dok je Crkve i Jevrejske opštine'” (Lilić, Ana. 2012. „Zurof i patrijarh dolaze na pomen”, portal *Blic Online*, objavljeno 22.01.2012. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/zurof-i-patrijarh-dolaze-na-pomen/qkwxvsn>, pristupljeno 10. aprila 2017.

Novinski izveštaji, protokol ceremonije, govori zvaničnika omogućavaju prepoznavanje različitih oprečnih interpretativnih teza. Provizorno, narative (disonantnog) sećanja, orkestrirane u oficijelno sećenje, možemo prepoznati kao: narativ zajednice sećanja (žitelja Novog Sada), etnicizovani narativ, narativ antifašističke borbe i narativ apsolutnog zla i stradanja.

Narativ zajednice sećanja je skup individualnih priča o traumi žitelja Novog Sada – kao apsolutno nevinih žrtvi izjednačenih bez obzira na nacionalnu pripadnost – negovanih i prenošenih transgeneracijski sa ciljem opiranja za boravu i borbi za priznavanje bespomoćnih žrtvi. „Dovoljno je reći „nekoliko hiljada”. Nekoliko hiljada staraca, žena, dece, beba...” (Ivanji 2011) ili građana grada „koji je završio pod ledom”, ili „novosadska tragedija”. Obeležavanje pod okriljem udruženja građana je duboko emotivno, spontano – prikazano u filmu *Spomenik* – i oplemenjeno pacifističkim elementima („Marš živih” uz transparente i fotografije žrtava i stihove poeme *Dunav* Jovana Popovića da „idu živi da iskupe životima svojim mrtve.”)²⁶

Ovaj narativ obezbeđuje tumačenja dve verzije etnicizovanog sećanja – kao zbivanja Holokausta, ali i kao još jednog čina u neprekinutom sukobu srpske i mađarske zajednice, podržavajući premise o odnosu nasilja, nacionalizma i etnizacije. Na jednoj strani, u (i)storiji o Šandoru Kepiru, u prvom planu je njegov identitet kao naciste, a ne Mađara, te počinjeni zločin protiv Jevreja koji priču stavlja uz debate o Ninberškom procesu ili suđenja Ajhmanu u Jerusalimu. Na drugoj strani, narativ stradanja srpskog naroda otelotvoren je u predlogu tadašnjeg predsednika Srbije, Tomislava Nikolića, o uvođenju univerzalnog pojma („analognog pojmovima Holokausta i Porajmosa”) „zatiranje” koji označava „istrebljenje” srpskog naroda (portal *N1* 2017)²⁷. Lingvistička specifikacija „srpskog” stradanja govori o prevlasti nacionalizovane/eticizovane etike sećanja, izjednačavajući srpsko i jevrejsko mučeništvo, statute nedužnih žrtvi i poredeći žrtveničke nacionalne narative i *mythomoteur*.

Antifašistička verzija, koja je dominirala sve do polovine devete decenije prošlog veka, radikalno je potisnuta i dekonstruisana pred nekritičkim naletom istorijskog revizionizma. Novosadska antifašistička organizacija pomen

26 *Press Online*. 2013. „Novosađani u maršu sećanja na žrtve racije” objavljeno 23.01.2013. <http://www.pressonline.rs/info/drustvo/259827/novosadjani-u-marsu-secanja-na-zrtve-racije.html>, pristupljeno 10. aprila 2017.

27 *N1*. 2017. „Nikolić predlaže uvođenje pojma 'zatiranje' srpskog naroda” 23.01.2017. <http://rs.n1info.com/a223054/Vesti/Vesti/Nikolic-o-uvodjenju-pojma-zatiranje.html>, pristupljeno 13. aprila 2017.

Raciji organizuje odvojeno, dan pre oficijelne komemoracije, objašnjavajući da ne žele da učestvuju u „političkim i crkvenim zloupotrebama obeležavanja tog tragičnog datuma u istoriji Novog Sada. [...] Aktivisti su upozorili da je u celom svetu na delu uspon desnih političkih snaga, ali i 'neskrivenih fašista' i dodali da je to razlog više da se javnost podseća koliko je fašizam opasan.”²⁸ Logično, žrtve su izjednačene kao antifašisti, a počinioци kao fašisti.²⁹

Narativ apsolutnog zla je obol pacifikujućoj deetnizaciji neophodnoj multikulturnoj zajednici i razvoju tolerancije spram različitosti kao *conditio sine qua non* na putu evropskih integracija. U skladu sa Mihnikovim rečima, ali i stavovima mnogih drugih (Adenauera npr.) o potrebi opraštanja, ali ne i zaboravljanja, danas konstruisano oficijelno kolektivno post-sećanje počiva na svesti o neminovnosti suočavanja sa problematičnom prošlošću i njenog prepoznavanja kao zaloga sadašnjosti i budućnosti. Disonantna prošlost može i mora biti prevladana razvojem kulture sećanja, koja nužno kompiluje, miri i uzima u obzir individualne i grupne traume, istoriju, dijahronijski i sinhronijski kontekst i imperativ funkcionalnog odnosa sa sadašnjošću. Etnicizacija žrtvi i dželata prevaziđena je određenjem da su „zločinci u istoriji ostali zapisani kao zločinci, a njihove žrtve kao nevine žrtve.”³⁰ odnosno konstatacijom da su članovi svih etničkih zajednica bili i počinioци i žrtve. Posledično „to znači da moramo skrenuti pažnju na to da je bilo primera stradanja i Mađara i Nemaca koji su iz ljubavi štitili svoje susede.” (portal *Mojnovisad.com* 2016)³¹

Pažljivo kontekstualizovana, paradoksalno, Racija je dovedena do granice dekontekstualizacije, pretvarajući se u apsolutno zlo koje treba da pamtimo da se ne ponovi; u iskonsku priču o večitoj borbi dobra i zla kao apsolutnih kategorija. Sećanje obeleženo „porukom mira, nade i ljubavi” garant je da „pripadnici svih veroispovesti u Srbiji mogu da grade drugačiji odnos u bu-

28 Blic Online. 2017. „Antifašisti obeležili 75. godišnjicu Novosadske racije”, objavljeno 22. 01. 2017. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/antifasisti-obelezili-75-godisnjicu-novosadske-racije/skfswjq>, pristupljeno 12. aprila 2017.

29 Upor. „Za razliku od nevinih Srba, Jevreja i Roma i ponekog Mađara, koji nije stigao da se na vreme legitimise, koliko ja znam, nijedan ilegalac, pripadnik KP ili Skojevaca, nije uhapšen, jer su na vreme bili obavешteni o opasnosti i uspeali da se sklone.” (Ivanji 2011)

30 Blic Online. 2013. „Otkrivena spomen-ploča žrtvama Novosadske racije”, objavljeno 23.01.2013. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/otkrivena-spomen-ploca-zrtvama-novosadske-racije/43t972m>, pristupljeno 19. aprila 2017.

31 *Mojnovisad.com*. 2016. „Obeležavanja Novosadske racije: Ne zaboraviti Švabe i Mađare koji su štitili komšije”, objavljeno 21.01.2016. <http://www.mojnovisad.com/vesti/obelezavanja-novosadske-racije-ne-zaboraviti-svabe-i-madjare-koji-su-stitili-komsije-id7352.html>, pristupljeno 10. aprila 2017.

dućnosti.”³² Kultura sećanja razvija se istraživanjem sećanja i prošlosti, obeležavanjima i edukacijom o Raciji, učenjem toleranciji utemeljenoj na etičkim i religioznim postulatima,³³ što se poklapa sa planovima komemoracije Starog sajmišta, čime je sećanje Racije donekle vraćeno u okvire Holokausta kao mere svih progona, ubistava i masakra.

Sve četiri verzije post-sećanja, čini se, pomirene su na komemoraciji 2013. godine, kada je postavljena i nova spomen-ploča. U eklektičkom zapisu, teze svake od disonantnih verzija zrače i skrivene su „između redova”. Tekst post-sećanja, afektivno i kritički odmeren u odnosu na istoriju ili verzije zajednica sećanja, ipak je prihvaćen, ali ne spontano i intuitivno, već kao imperativ institucionalizovane i konstruisane oficijelne verzije.

[...] na kupalištu 'Štrand' otkrivena je spomen ploča od crnog mermera u obliku kocke, a na gornjoj i bočnim stranama ispisan je na *srpskom, jevrejskom, engleskom jeziku* tekst sledeće sadržine:

'Ovde na omiljenom kupalištu snage *fašističkog okupatora* su u Novosadskoj raciji bacale *građane Novog Sada* pod led. Za većinu žrtava jedina krivica bila je to što su rođeni kao *Srbi i Jevreji*. 23.1. 1942 – 23.1.2013. Spomen ploču podižu *grad Novi Sad, Eparhija bačka i jevrejska opština Novi Sad*’.³⁴

Konsonantno sećanje?

Analiza narativa (disonantnog) post-sećanja o Novosadskoj raciji kroz različite medijske tekstove potvrđuje neminovnost kubisitčkog, svestranog i multiperspektivnog tumačenja istorijskog zbivanja. I samo istrajavanje imena Racija svedoči o otporu jednoznačnim tumačenjima i potrebi pomirenja

32 *Blic Online*. 2013. „Otkrivena spomen-ploča žrtvama Novosadske racije”, objavljeno 23.01.2013. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/otkrivena-spomen-ploca-zrtvama-novosadske-racije/43t972m>, pristupljeno 19. aprila 2017.

33 „Dakle naš je zadatak da govorimo istinu. Jevandjelje nam svedoči da jedino istina može da oslobodi čoveka. Zadatak SPC i svih u odboru jeste da upoznavanjem javnosti i promovisanjem kulture sećanja sprečimo bilo kakav revanšizam”, kaže protojerej Vladan Simić, sekretar Eparhije Bačke” (*RTS/RTV* 2017. „Obeležavanje 75. godišnjice novosadske racije”, objavljeno 9. januar 2017. http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/novi-sad/obelezavanje-75.-godisnjice-novosadske-racije_793027.html, pristupljeno 15. aprila 2017.

34 *Blic Online*. 2013. „Otkrivena spomen-ploča žrtvama Novosadske racije”, objavljeno 23.01.2013. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/otkrivena-spomen-ploca-zrtvama-novosadske-racije/43t972m>, pristupljeno 19. aprila 2017.

različitih poimanja tvorbom narativa post-sećanja, koje kombinuje različite teze o prošlosti. Ishodišni tekst ustanovljen je analizom komemoracija Racije kao „narativa izvođenja” post-sećanja. Istovremeno, „utkivanje” individualnih u zvanična izvođenja kolektivnog sećanja potvrđuje institucionalizaciju hibridnog, kompromisnog, a time možda i skladnog, „konsonantnog” post-sećanja.

Prva grupa post-sećanja, analiziranih hronološki, odnosi se na literarna dela utemeljena ili na ličnim sećanjima (Tišma, Lebović, Ivanji, što ugrožava njihovo definisanje kao post-sećanja, osim za potrebe ovog rada) ili prenesenim generacijskim i porodičnim sećanjima (Kiš, Malenčić), obogaćena snažnim emocijama, čulnim predstavljanjem zločina i jasno određenim etnicitetima žrtvi i počinilaca. Filmska post-sećanja – u pravom smislu reči – zahvaljujući popularnosti i publici prvi su korak u pretvaranju ličnog u kolektivno sećanje.

No u epohi socijalizma, bratstva i jedinstva multinacionalne Jugoslavije, sva individualna i privatna post-sećanja bila su jedina mogućnost obelodanjivanja skrivane i potiskivane „istine Racije” kao mađarske brutalne osvete pre svega srpskom (a potom i jevrejskom) narodu, uzrokovane složenim mnoštvom faktora.

Ratovi raspada Jugoslavije i epoha post-socijalizma u prvom trenutku su omogućili javno iskazivanje disonantnog sećanja, otvarajući mogućnost čitanja kroz prizmu odnosa nasilja, identiteta i konflikta. Novomilenijumski projekat EU integracija Srbije odredio je nastanak novih post-sećanja koja mire disonantne narative prošlosti i jedinstveno obogatio Bergholcovu teoriju. Ubijanje srpskog stanovništva u Raciji primer je teze preokrenutog sleda tj. nasilje uzrokovano različitim razlozima *aposteriori* pomaže rast nacionalizma i etnicizaciju u sadašnjosti. Na drugoj strani, izvestan je i jasan odmak od teze o posledicama u smislu da posledice proboja traumatičnog sećanja vode deetnizaciji i anacionalnom univerzalnom određenju žrtvi, a ne snažnijoj etnizaciji i nacionalizmima.

Eklekticismam teza i interpretacija, te etički postulati „konsonantnog” post-sećanja uzdižu (ili redukuju) Raciju do statusa apsolutnog zla i jednostavnog određenja žrtvi kao nevinih (ponekad uz opasku da su žrtve jer su drugačiji), a zločinaca kao etnički i politički neimenovanih, koje će odrediti istorija.

„Do pre par godina postojale su naše i njihove žrtve, uvek je za patnju ljudi bio kriv onaj drugi. A od pre par godina smo sve žrtve počeli da doživljavamo kao žrtve koje su stradale od zločinačke ruke, bez obzira čija je ta ruka. Jer zločinačka ruka nema nacionalnost.” (Latas, portal *Blic Online* 2016)³⁵.

Sablasna etnička tumačenja opstaju u senci i u skrivenom upisu potisnuta neuhvatljivim potrebama institucionalizovanog i usklađenog post-sećanja vremena sadašnjeg, koje vodi tolerantnoj evropskoj budućnosti. Zato žrtve nemaju drugih identiteta do identiteta žrtve koji je određen samim činom nasilja. Svako je žrtva i svako ima pravo na izražavanje traume.

Literatura

- Bergholz, Max. 2016. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in Balkan Community*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Byford, Jovan. 2013. „Between Marginalization and Instrumentalization: Holocaust Memory in Serbia since the Late 1980s” in John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic (ed.) *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln and London: University of Nebraska Press, pp. 516–549.
- Daković, Nevena. 2014. *Studije filma: ogledi o filmskim tekstovima sećanja*. Beograd: FDU.
- Đurđev, Petar. 2017. „Racija u Novom Sadu” u Vjeran Pavlaković i Miško Stanišić (ur). *Eskalacija u Holokaust: Od streljačkih vodova do gasnog kamiona koncentracionog logora na Sajmištu: Dve odlučujuće faze Holokausta u Srbiji*. Beograd: Istorijski arhiv grada Beograda, str.134-145.
- Golubović, Zvonimir. 1992. *Racija u južnoj Bačkoj 1942*. Novi Sad: Istorijski muzej Vojvodine.
- Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago and London: Chicago UP.
- Hirsch, Joshua. 2004. *Afterimage: Film, Trauma and the Holocaust*. Philadelphia: Temple University Press.
- Hirsch, Marianne. 1992–1993. „Family Pictures: Maus, Mourning and Post-Memory”. *Discourse* 15(2), pp. 3–29.

35 Latas, A. 2016. „Obeležena godišnjica racije u Čurugu”, portal *Blic Online*, objavljeno 04.01.2016. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/obelezena-godisnjica-racije-u-curugu/q3z1pvg> Pristupljeno 30. aprila 2017.

- Hirsch, Marianne. 1996. „Past Lives: Postmemories in Exile”. *Poetics Today* 17(4), pp. 659–686.
- Hirsch, Marianne. 2008. „The Generation of Postmemory”. http://historiaaudiovisual.weebly.com/uploads/1/7/7/4/17746215/hirsch_postmemory.pdf. Pristupljeno 12. aprila 2017.
- Hirsch, Marianne. Spitzer, Leo. 2010. *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*. Los Angeles: University of California Press.
- Hirsch, Marianne. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Ivanji, Ivan. 2016. *Moj lepi život u paklu*. Beograd: Laguna.
- Jelača, Dijana. 2016. *Dislocated Screen Memory: narrating trauma in post-Yugoslav cinema*. London: Palgrave Macmillan.
- Kiš, Danilo. 2014 (1962). *Psalam 44*. Beograd: Arhipelag.
- Kiš, Danilo. 2011 (1972). *Peščanik*. Beograd: Arhipelag.
- Lebović, Đorđe. 2008. *Semper idem*. Beograd: BIGZ.
- Malenčić, Rodoljub 1989. *Crvena grudva (i drugi ožiljci okupacije)*. Novi Sad: Dnevnik.
- Manoschek, Walter. 2000. „The Extermination of Jews in Serbia” in Ulrich Herbert (ed.) *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*. Oxford: Berghahan Books, pp. 163–185.
- Manoschek, Walter. 2014. „The Fate of Yugoslavian Jewry” in *La Shoah en Europe du Sud-est: les juifs en Bulgarie et dans les terres sous administration bulgare (1941-1944)*. Paris: Mémorial de la Shoah, pp. 100–111.
- Njegovan, Drago. 2009. *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini – III grupa masovnih zločina: RACIJA*. Novi Sad: Prometej/MID.
- Pejin, Jovan. 2007. *Velikomađarski kapric*. Zrenjanin: Ekopres.
- Tišma, Aleksandar. 1972. *Knjiga o Blamu*. Beograd: Nolit.
- Tompson, Mark. 2014. *Izvod iz knjige rođenih*. Beograd: CLIO.
- Veljić, Aleksandar. 2010. *Istina o Novosadskoj raciji*. Sremska Kamenica: Eden.
- Zurof, Efraim. 2009. *Lovac na naciste*. Beograd: Zavod za udžbenike

Novinski članci

- 021. 2011. „Spomenik žrtvama Racije postaviti na Štrandu” objavljeno 25.07.2011, <http://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/28248/VIDEO-Spomenik-zrtvama-Racije-postaviti-na-Strandu.html>, pristupljeno 10. aprila 2017.

- *Blic Online*. 2013. „Otkrivena spomen-ploča žrtvama Novosadske racije”, objavljeno 23.01.2013. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/otkrivena-spo-men-ploca-zrtvama-novosadske-racije/43t972m>, pristupljeno 19. aprila 2017.
- *Blic Online*. 2017. „Antifašisti obeležili 75. godišnjicu Novosadske racije”, objavljeno 22. 01. 2017. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/antifasi-sti-obelezili-75-godisnjicu-novosadske-racije/skfswjq>, pristupljeno 12. aprila 2017.
- Ivanji, Ivan. 2011. „Kako sam preživeo 'novosadsku raciju'”, *Vreme* br. 1062, 12. maj 2011. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=990346>, pristupljeno 12. aprila 2017.
- Latas, A. 2016. „Obeležena godišnjica racije u Čurugu”, portal *Blic Online*, objavljeno 04.01.2016. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/obelezena-godisnjica-racije-u-curugu/q3z1pvg>, pristupljeno 30. aprila 2017.
- Lilić, Ana. 2012. „Zurof i patrijarh dolaze na pomen”, portal *Blic Online*, objavljeno 22.01.2012. <http://www.blic.rs/vesti/vojvodina/zurof-i-patri-jarh-dolaze-na-pomen/qkwxvsn>, pristupljeno 10. aprila 2017.
- *Mojnovisad.com*. 2016. „Obeležavanja Novosadske racije: Ne zaboraviti Švabe i Mađare koji su štitili komšije”, objavljeno 21.01.2016. <http://www.mojnovisad.com/vesti/obelezavanja-novosadske-racije-ne-zabo-raviti-svabe-i-madjare-koji-su-stitili-komsije-id7352.html>, pristupljeno 10. aprila 2017.
- *N1*. 2017. „Nikolić predlaže uvođenje pojma 'zatiranje' srpskog naroda”. 23.01.2017. <http://rs.n1info.com/a223054/Vesti/Vesti/Nikolic-o-uvodje-nju-pojma-zatiranje.html>, pristupljeno 13. aprila 2017.
- Nikčević, Tamara. 2014. „Filip David – intervju” *Peščanik*, objavljeno 16.10.2014. <http://pescanik.net/filip-david-intervju>, pristupljeno 10. aprila 2017.
- *Press Online*. 2013. „Novosađani u maršu sećanja na žrtve racije” objavljeno 23.01.2013. <http://www.pressonline.rs/info/drustvo/259827/novosa-djani-u-marsu-secanja-na-zrtve-racije.html>, pristupljeno 10. aprila, 2017.
- *RTS/RTV* 2017. „Obeležavanje 75. godišnjice novosadske racije” objavljeno 9. januar 2017. http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/novi-sad/obelezavanje-75.-godisnjice-novosadske-racije_793027.html, pristupljeno 15. aprila 2017.
- Sovilj, Miodrag. 2017. „Preživeli Novosadske racije: Likvidirali su 56 mojih”, portal *N1*, objavljeno 23.01.2017. <http://rs.n1info.com/a223120/Vesti/Vesti/Obelezavanje-godisnjice-Novosadske-racije.html>, pristupljeno 25. aprila 2017.

UJVIDEK RAID: THE DISSONANCE OF POSTMEMORY

Summary

The paper seeks to analyse the construction of the postmemory of the Ujvidek Raid through different art and media texts i.e. literature, cinema and rituals of commemoration understood as „the performance of the memory narrative” further seen and described in the journals and newspapers. The aim of this wide diachronic and synchronic analysis is twofold. First, it is the map out the emerging institutionalised, collective and „consonant” postmemory made through the transformation: of densely intertwined and hybridised: individual and private dissonant memories; of words, images and gestures of the epoch of socialism in accordance with the social or political demands of the post-socialism. Second, it is to sketch the changes of the, equally, dissonant interpretations of the Raid, spanning from the event of the Holocaust, interethnic conflict – part of the occupational policy of the „magyarisation of Vojvodina” – to the war crime or „simple” mass murder.

In the analysis is used the theory of postmemory of Marianna Hirsch as well as Max Bergholz theory referring to and exploring the causal relations and succession of the violence, ethnicisation, nationalism, conflict and memory.

Key words

Ujvidek Raid, postmemory, dissonant memory, ethnicisation, representation